

УДК 821. 512.145. «19»: (17+111.852)

Юнусов Шевкет Эльвисович, к. филол. н., доцент кафедры крымскотатарской филологии Таврической академии (структурное подразделение) КФУ имени В.И. Вернадского

e-mail: schew.yunusoff2010@yandex.ua

УСЕИН КУРКЧИНИНЪ ИКЯЕЛЕРИНДЕКИ КЪАВРАМ (КАРТИНА МИРА В РАССКАЗАХ УСЕИНА КУРКЧИ)

Аннотация. В статье впервые анализируются рассказы крымскотатарского учёного, получившего известность как языковед ещё в 30-е гг. XX века. Произведения Усеина Куркчи, отчасти имеющие автобиографический характер, позволяют уяснить вопросы мироощущения героев, за которыми угадываются предпочтения самого автора. Построенные по принципу передачи информации от второго лица, эти рассказы рисуют картины его детства, отрочества и взрослой жизни.

Ключевые слова: ретардация, консерватизм, автобиографический, портрет, нарратив, проблематика.

Yunusov Shevket Elvisovich, Candidate of Philology, Associate Professor
Head of the Crimean Tatar linguistics Tauride National VI Vernadsky University

e-mail: schew.yunusoff2010@yandex.ua

WORLD PICTURE IN STORIES OF USEIN KURKCHI

Annotation: in the article stories are first exposed to the analysis of well-known Crimean Tatar scientist, getting a fame as a linguist as early as 30th XX of century, however subjected to repressions and serving time in Siberia. His works partly having autobiographic character allow to get a clear idea of the questions of attitude of

heroes after that the preferences of author are guessed. Built on the principle of information transfer from the second person, these stories depict the realities of his childhood, adolescence and adult life.

Keywords: retardation, conservatism, autobiographic, portrait, narrative, problematics.

Ишимизнинъ актуаллиги. Та кечкен асырнынъ 30-джи сс. теткьикъатлары ве чыкышларынен танылгъан Усеин Куркчининъ элимиздеки учъ икяеси шимдигедже талильге огъратылмагъандыр ки, бунысы ишимизнинъ язылмасына себеп олды. Макъсат онынъ икяелерини козьден кечирип, къараманларынынъ дюньябакъышыны бельгилемектир. Албуки, ашагъыдаки вазифелер къоюла: вакъиалар ким тарафындан накъиль этильгенини айдынлатмакъ; муэллифнинъ проблематикасыны бельгилемек; бедий зыддиетнинъ себеплерини косътермек.

Тедкьикъат объекти: У. Куркчининъ 80-джи сс. яратылгъан икяелери.

Теткьикъат тарихий-къыясий, биографик ве герменевтик усуллар эсасында кечирильди.

Белли алим-тильшынас Усеин Куркчи (1905-1996) кечкен асырнынъ отузунджи сенелери халкъымызнынъ ильмий аятында фааль иштирак эткенлердендир. Азербайджан педагогика институтынынъ тарих-филология факультетини битирген сонъ о, Къырымгъа къайтып, мектеплерде, «Окъув ишлери» медресасында чалыша, сонъра ерли пединститутнынъ аспирантурасына кечип, ана тилимиз грамматикасынынъ негизи хусусында намзетлик диссертациясыны къорчалай, айны шу институтнынъ доценти ве А.С. Пушкин адына тиль ве эдебият ильмий-теткьикъат институтынынъ ильмий хадими олып чалыша; 1934 с. III (даа догърусы, дёртюнджи) Бутюнкъырым имля конференциясында «Эдебий тилимизнинъ грамматик эсаслары хусусында» мевзусында чыкыш япа; 1936 сенеси дюнья юзю корьген тилимизнинъ ильк имля лугъаты ве латин элифбесинде тертип этильген терминология лугъатларыны азырлавнен мешгъуль ола, дерсликлер азырлай,

рус ве четэль классиклеринден терджимелер япа. Амма фааль теткыкыятчынынъ чалышмагъа кемалатлы йыллары да тамам ана-баба кыямети деврине догъру келе: инсанлар себепли-себепсиз гъайып

этильген йыллары Усеин оджаны да 1937 сенеси 58.10-11 маддеси муджиби къабаатлайлар ки, алим озюнинъ джезасыны Архангельскте, Коми АССРде чеке. Умют этильген секиз йыл ерине докъуз бучукъ йылыны о якъларда кечирип азат этильген сонъ Усеин Куркчи Маргъылан шеэриндеки догъмушларыны келип тапа. Мында Эмине Асановагъа эвлене, амма 1949 с. кене къабаатланып, Красноярск улькесине эбедий сюргюнликке укюм этиле. Чокъкъа бармай омюр аркъадашы да хаста анасынен берабер Красноярск улькесине келип, Усеин оджанен къавушалар. Мында оларнынъ балалары – Сервер ве Диляра догъалар [5, с. 89]. 1955 сенесинедже олар мында яшайлар, 1957 с. исе «халкъ душманы» акълана. Буларны тариф эткен белли газетаджы Шевкет Асанов Усеин Куркчининъ 1974 с. «Ленин байрагъы» редакциясында эки кунъ эдебий тилимизге даир лекция окъугъаныны да къайд эте. Сонъра бу лекциялар 1986 с. дюнья юзю корьген «Фикир инджилери» китабыны тешкиль этеджек... Усеин Куркчини сынъырсыз урьметнен Шамиль Алядин де анъып, оны миллий эдебий тилимизни къалыплаштыргъан буюк алимлеримиз сырасына къоша [5, с. 90]. Проф. А. Эмирова исе А. Куркчини миллий медениетимизнинъ дегерли вариети танып, онынъ фразеология лугъатынен эппейи огърашмасы атта В. Дальнинъ джесюрлигинен къыясланабиледжегини яза [1].

Сагъ экенде Усеин оджа озюнинъ бир къач несир эсерини бастыра. Олардан бириси «Копчеклернинъ давушы алтында» [2] икяесидир. Ишбу икяенинъ мундериджесинден анълашылгъаны киби, совхоз бухгалтери олып чалышкъан бир яш адам демиръёл станциясына кетмек истегинен ёлгъа чыкъа, амма автобускъа кечике. Тезден къаш къарараджакъ. Бираздан арабачыгъы устюнде къарт Сейдали агъа пейда ола да, ёлджуны арабасына отурта. Бу генч ёлджу къарткъа ат-араба девири кечип кеткени, шимди исе машина пек онъайтлы ве мот олгъаныны айтып эрише. Арабаджы исе аткъа алышкъаныны

айта. Субет девамьнда къарт: «Бир тюшюнип бакъсанъ, къартлыкъ яман, амма омюрге янгъызлыкъ, аркъадашсызлыкъ пек агъыр ал. Озь тувгъан еринъде олсун, ёлда-изде олсун, дост-эш, ишанчлы аркъа

инсангъа пек керек. Бу да севгисиз олмай. Кимсесиз омюр – къара комюр. Аркъадашлыкъ, достлукъ омюрни яраштыра...» дей. Ве бу ерде арабаджы дженк биткен йыллары корьген бир вакъиасыны хатырлай: уруш атешлери ичинден кечип чыкъкъан, артыкъ агъыр ишке ярамагъан атларны совхозгъа, ходжалыкъ ишлерине ярдымгъа кетирелер. Бойле атлардан бири олгъан Капитанны да агъыр ишке екеджек олалар. Бир эриф арабагъа юкленильген агъыр шейлерни кетиреджек олып, атны баса-бас къамчылай, сёгюне. Ат да: «Чарем ёкътыр да, корьмейсинъми, арсыз? Чарем ёкъ!» деген киби, ири козьлю, гуръ джалынлы башыны чевирип, аркъагъа бакъа, хамуткъа тирелип, озюни ташлай, терен-терен нефес ала, къыбырмамай...». Буны эслеген адамлар о эрифнинъ устюне юрюш япып, Капитанны къуртарып алалар. Шу къуртаргъанлар арасында ордудан къайтаеткъан тозлу чызмалы учъ-дёрт аскер ичинден бириси шу Капитаннынъ эвельки саиби экен. Бойле тесадюфтен шашкъан аскер атынынъ «сёнюккени, козьлерининъ атеш кеткенипи» корип, «Атеш эди бу ат, атеш!.. Башларымыз устюнде сызгъыргъан къуршун ягъмуры арасындан къулакъларыны тиклеп, учкъан киби, чапа эди. О мени урушларгъа усталыкънен алап кире эди. Чокъ керелер мени олюмден къуртарды. Къамачавлардан алып чыкъты... Къамчыланаджакъ атмы бу!» деп нида эте де, «Бу ана-юрткъа, бу азиз топракъкъа сен де кучюньнен хызмет эттинъ...» деп алгъышлай садыкъ атыны... Сонъра бу аскер де совхозгъа тракторджы олып кире ве атынен энди сыкъча корюше...

1980 сенеси бастырылгъан бу икяенинъ мундериджеси муэллифининъ такъдиринен о къадар сеслене ки... Икяедеки Сейдали агъанынъ «Къарт-лыкъ яман, амма омюрге янгъызлыкъ, аркъадашсызлыкъ пек агъыр ал... Дост-эш, ишанчлы аркъа инсангъа пек керек» сёзлерининъ докъсан яшындаки муэллифининъ де къадеринде амансызджа юзь бермеси яныкъкъа яныкъ къоша: омюр аркъадашы Маргъыланды, огълан къардашы Москвада вефат этелер, 1983

с. огълу Къырымда эляк ола, кызы исе Маргъыланда кечине. Иште, филологик медениетимизге хатири сайыладжакъ

дереджеде хызмет эткен ихтияр алимимизнинъ ана-юртуна къайтмасыны къайгъыраджакъ не балалары, не омюр аркъардашы, не дост-эши къала. Бир вакъытлары яzydжылар, оджалар, журналистлерге тилимиз узеринде меслеат берип тургъан муневеримиз де эбедий мекаяныны ят топракъларда була.

Бедий эдебиятнынъ асыл вазифеси бильдириледжек фикирни джанлы тасвир, яни образлылыкъ вастасынен бильдириувдир ки, кенди дерди, тюшюнджелери ве башындан кечиргенини Усеин Куркчи къыя бир шекильде эсерлеринде ифаде эте. «Корюшюв» [3] икаясинде муэллиф бу яшайыштан козю артта къалгъанына окюне, чюнки апсханелерде омюрининъ 16 йылыны къалдыргъан Усеин Куркчи икаесини «Сен не къадар чешитсинъ, гузельсинъ, зенгинсинъ, не къадар аджайип ве севимлисинъ, аят. Санъа ашыкъ олмамакъ, сенинъ темизлигинъ ичюн курешмемек мумкюн дегиль!» [3, с. 109] деп битире. Албуки, автобиографик тюр ташыгъан бу эсерде эки субетдеш арасындаки лакъырды девамында олардан бириси: «Кой копексиз олмаз» – дегенлери киби, бизим койде де онъмайджакънынъ бири бар эди... Агъырнынъ устюнден, енгильнинъ тюбюнден ишлер, «агъызынен къуш тутар» эди. «Кой ичинде къуртнынъ азманы киби долангъан бу сайгъысызны ич де севмез эдим» [3, с. 105] сёзлерини айтып, насыл этип колониягъа огърагъаныны тарифлей. Шимальде «орманда терек кескен» бу къараман (Амет) «ана тилинде тоя-тоя сёйлешмекни арзулай экен». Шимди янындаки адамгъа ачылмасына бу асретлик себеп олса керек, арадан йыллар кечкен сонъ анавы «алчакънен» расткелишкенини, о, «атъта хошкелидиге де кельгенини», «адашкъаныны», «нефсине уйгъаныны» айта, амма «бир ай сонъ... даа яман бир ишнен къолгъа тюшкенини, масхаралыкъларынынъ устю ачылгъаныны» къоша. Яни муэллиф ретардация усулыны къуullanаракъ, бир де-бир адамнынъ аятта теджрибе топламасы (меселя, Амет акъайнынъ, аягъындан сакъат олса да, чабик ялдамасына) ичюн насылдыр аятий сынавлардан кечмек керек олгъаны (о,

колониядан азат этильген сонъ агъач акъызылгъан ташып акъкъан озеннинъ о бир ялысына ялдап кечмек керек ола; шимди исе о, сувда чёкмеге аз къалгъан еди яшындаки баланы къуртара), арам ёлнен келир ясагъан адамны аятнынъ озю джезалайджагъы фикирлерини ортагъа сюре.

Бу икяе У. Куркчининъ шахэсери денильмеге ляйыкътыр ки, яызджы йымшакътан оны шу, отуызджы сенелери ве сонъра ботен ерде къаралагъанларгъа ахлякъий азап чектире.

«Ярыкълы шей» [4] икяесинде муэллиф ясагъан битасынынъ портрети олдукъча табиий ве миллий ки, эсернинъ дикъкъат чекиджи бойле ери бар: «...Лякин о (яни битасы – Ш.Ю.) бу отурышыны, озюнинъ къаве ве сигар кейфини, тенеке собасыны озюнен, озъ девиринен, бир даа къайтмамакъ узъре алып кетти» [4, с. 57]. Балалыгъында онынъ тизлеринде отурып, чокъ татлы икяелерини «севинчнен, меракънен, къоркъунен» динълеген къараман яшайыш яваш-яваш денъишкенини, илеридеки яшайыш башкъа тюслерге кирип, эски заманлар артыкъ тек «татлы хатыра» олып къалгъаныны туюшуне. Окъуйыджынынъ козю огюнде эвельки джемаатнынъ бирликлиги, бираз да керилиги, яни эскиге алышкъын олып, янъы шейге («олампаткъа») шубенен бакъмасы, «масхара олмакътан» узакъ турувлары джанлана. Той тедариги экен, артыкъ «давуллар, зурналар этрафны чынълаткъан» вакъытта «инеден йипке къадар эр шей алынгъан олса» да [4, с. 58], акъайына тек тёттирмек ичюн этрафны ярыкълатаджакъ чыракъ алдырамагъанындан раатсыз олгъан эв саибеси озюне ер тапалмай. Тамам бу вакъыт къомшу одада апайлар эвинде бир шамата къопа ки, анда бир «ярыкълы шей» янмасыны халкъ «шейтан иджадына» ёрай. Той биткен сонъ бу «олампат»нынъ лафы тиллерде дестан ола: «Афталарнен, айларнен Багъчасарайда бу ярыкълы шейнинъ не олгъаныны туюшонди, оны якъмакъ мусульманлар ичюн элял олып-олмагъаны акътарылды, «китапкъа» бакъылды... Энъ сонъунда эпимиз де якътыкъ... Имамлар, шейхлер де якътылар...» деп екюнлей икяесини битасы [4, с. 59]. Корюнгени киби, бу икяеде муэллиф халкънынъ яшайышкъа мунасебети

денъишмесининъ бир левхасыны тасвирлеген. Озю де догърудан-догъру дегиль де, битасынынъ айтып бермесинден (яни экинджи шахыс адындан) асыл олгъан теэссурат. Иште, несиллер багъы. Битасынынъ тарифини динълей-динълей эски заманларгъа далгъандайын олгъан торунынынъ вазифеси бу багъны сакълап къалмакътыр. Амма куррелешмекте олгъан дюньяны токътатмакъ мумкюнми – о озюнинъ далгъалары тюбюнде эр шейни къйыр-чийир эте. Къалса, тек хатыра къаладжакъ. Бу хатыраны муэллиф окъуйджысынен болюше. Бойле этип шу икяелер онынъ къадериндеки базы бир алларны козетмеге, юрегиндеки шейлерни анъламагъа ярдым эте.

Нетидже. Джиддий тильшынас киби танылгъан Усеин Куркчининъ икяелер яратмакъ икътидары бар олгъаны пек сезиле. Языджы назик бир бедийй алетлернен иш корип, бельки заман тарлыгъына ола тарифлеп оламагъан шейлерини экинджи шахыс адындан (арабаджы Сейдали агъа, битасы, Амет акъай) накъиль эте. Языджынынъ къалеми окъуйджынынъ анъында джанлы левхалар ярата. Олар языджынынъ такъдири акъкъында къыска малюмат берген бир весикъагъа бенъзеп кете.

Список источников:

1. Бекирова Г. Научный подвиг Усеина Курчки [Электронный ресурс] / Г. Бекирова. – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/28130538.html>.
2. Курчки У. Копчеклернинъ даушы алтында / У. Курчки // Йылдыз. – 1980. – № 1. – С. 40–44.
3. Курчки У. Корюшюв / У. Курчки // Йылдыз. – 1980. – № 2. – С. 103–109.
4. Курчки У. Ярыкълы шей / У. Курчки // Йылдыз. – 1988. – № 5. – С. 57–59.
5. Шамиль Алядин. Сайлама эсерлер / Ш.С. Алядинов. – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 624 с.